

Наталія Ганусевич,
 молодший науковий співробітник
 Національного заповідника
 «Замки Тернопілля»,
 м. Збараж

КОМПЛЕКС МОНАСТИРЯ О.БЕРНАРДИНІВ В СИСТЕМІ ОБОРОННИХ СПОРУД МІСТА ЗБАРАЖА XVII СТ.

У даній роботі автор розглядає особливості оборонних укріплень міста Збаража та монастирського комплексу отців бернардинів. Подано на розгляд картографічні матеріали та результати геофізичних обстежень. Піднімається проблема необхідності подальших планомірних обстежень цих фортифікаційних елементів.

Ключові слова: пам'ятка, замок, фортеця, підземні ходи, храм, оборонні мури, підземні порожнини, в'їздові брами.

Історія Збаража насичена різноманітними подіями, які відбувалися в Україні в часи важкої боротьби народу з постійними загарбниками. Дана місцевість знаходилась на перетині «Чорного і Кучманського шляху», по якій орди татар не раз ішли грабувати, палити і нищити наш край. Це диктувало мешканцям міста будувати потужні оборонні фортифікаційні системи, центром якої завжди була фортеця або твердиня з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування в круговій обороні. Незважаючи на міцні укріплення, Збараж періоду Київської Русі неодноразово зазнавав нищівних поразок, та після кожного руйнівного етапу місто знову відроджувалось, а на місці старих, знищених споруд з'являлись нові в нових архітектурних та конструктивних формах [1, с. 2].

Перша документальна згадка про Збараж на новому, сучасному місці датується 1583 роком. Відомо також, що у 1570 році тут було село, яке за якихось 13 років вже перетворилося на важливий ремісничо-торговельний центр, населення якого отримало від князів Збараських ряд привілеїв [6, с. 11] (рис. 1). Саме місто знаходиться на узвишші і захищене з трьох сторін річкою і двома озерами [19, с. 94]. Розвиток оборонних споруд йшов в ногу з вдосконаленням озброєння і тактики. В епоху колюче-ріжучої і металеві зброї, коли бойові дії велися глибокими зімкнутими строями, основу укріплень становили огорожі, вали та рови, утруднювали противнику раптовий напад і штурм.

Аналізуючи план міста, відзначимо в першу чергу – хрестоподібну композицію центральних ділянок навколо площі і орієнтацію по цих осях головних святинь і замку [6, с. 11]. Жодна з святинь не лежала безпосередньо при ринковій площі, а була віддалена від неї пасмом кварталів. На північ від площі розташовувалась церква Воскресіння, на південь – фарний (лат. парафія) костел, із заходу – єврейська божниця. Східний напрям асоціювався з опікою і владою засновника і власника міста – великого князя, що перебував у замку [26].

Одночасно із замком будували оборонні споруди міста, при цьому враховувались особливості рельєфу і болотисті береги річки: насипали вали споруджували стіни, будували ескарпи. Круті схили пагорба були основою оборонної системи, яку лише укріплено підпирними кам'яними стінами замкнутими в кільце. Форма кільця повторювала форму пагорба. З північної та південно-західної сторони, де не було вираженого схилу, влаштовувався насип та стіна, обкопані уздовж ровом. Однак пізніше навколо нового поселення Збаража та його укріплень будується ще одне кільце оборонних споруд і охоплює більшу площу. Міські ворота розміщувались у вежах, влаштованих у куртинах [7, с. 4] (рис.2).

Про міські фортифікаційні системи міста Збаража було відомо ще з XVII ст. Як бачимо на плані Гондіуса, вони мали вигляд нерегулярного п'ятикутника з бастіонами. Земляні бастіони служили як місце для артилерії, яка своїм вогнем могла покривати передпілля за ровом і куртину, яка була збудована з каменю. Регулярну обороноздатність куртин забезпечували трикутні равеліни [12, с. 119], які, заслоняючи її давали, додатковий підтримку вогнем сусіднім бастіонам. Доповненням до міських укріплень був рів, високий дерев'яний паркан і частокіл з менш вразливої сторони. Фортифікації захищали вони місто з трьох сторін: північної, південної і західної [18, с. 143]. Немає даних коли розпочали будівництво міських укріплень, можливо під час будівництва замку на новому місті, або трохи пізніше. Але при потребі їх завжди оновлювали, зокрема перед облогою міста у 1649 році, де інженерними роботами керував Андре Дюбуа з Лотирингії [21, с. 108], були насипані вищі вали, а рови понижені на 2,6-4,5 метрів глибини і

4 метри в ширину. Такими фортифікаціями було оточено місто з сторони річки Гнізни, таким чином, щоб вали доходили до бастіонів Збараського замку [25, с. 83]. Природними і додатковими укріпленнями, які безумовно посилювали оборонну міць міста, були заболочені заплави від розливів річки Гнізни і Базари-нецького ставу. Їх води, мов у підкові, оточували місто зі сходу, півдня та заходу [25, с. 66]. Дуже багато є народних переказів і легенд про воїнів та інших людей, які заблудилися чи збилися з дороги і загинули в цих болотах. Їх кількість була дуже велика, оскільки місцевість, на якій розпочиналося будівництво монастиря, була непрохідною трясовиною, оповитою легендами і переказами. Одна з них розповідає, як під час татарського нападу на Старозбараську фортецю кінний загін ординців поїхав по селах за здобиччу. Раптом настала гроза і випала злива. Татари заблудилися. Наступала ніч, а дощ все лив і лив. Наїзники в'їхали в трясовину і болото їх засмоктало. Відтоді цю місцевість стали називати чортовим болотом. З часом, згідно з переказом, на цьому болотистому місці було два об'явлення святого Антонія. Тому князь Юрій Збараський заклав тут монастирський комплекс під заступництвом святого Антонія Падуанського. Так поширився культ святого на наших землях, якого не раз бачили на болотах. Він своїми об'явленнями закликав людей більше молитися за нещасних, що померли в цій болотистій місцевості. Крім водяних перешкод були ще гори, яри і ліси, які утруднювали підхід до міста великої кількості воїнів [25, с. 67].

Крім зовнішніх оборонних укріплень існували ще внутрішні оборонні споруди. Доповнювали обороноздатність споруд підземелля і численні підземні переходи, які були сполучені із замком, який величю розмістився на протилежному лівому березі річки Гнізна [2, с. 28]. Вся ця оборонна система, яка мала протяжність близько 10 км. [27], при умілому її використанні, дозволяла успішно вести оборону, проводити непомітні переміщення військ, при тому добре бачити маневри противника [16, с. 12].

За свідченнями історичних джерел, одним з елементів оборонної системи міста Збаража було кілька в'їзних брам. Одна з них була біля монастиря оо. Бернардинів, який у свою чергу мав оборонні укріплення та сполучені з містом та замком підземні комунікації [2, с. 27]. Друга була в північно-західній його частині і називалася Залозецькою. Остання письмова згадка про в'їздову муровану браму відноситься до 1780 року [4, с. 48].

До внутрішніх оборонних споруд можна віднести ряд мурованих кам'яних будівель, а також були пристосовані і споруди сакральні, зокрема монастир отців бернардинів, дві церкви і синагога, які в оборонній системі міста відігравали важливе значення [18, с. 143]. Розглянемо оборонний комплекс отців бернардинів, який хоч і не мав міцних укріплень, але був свого роду самостійною, закритою оборонною спорудою і дозволяв досить довго і успішно тримати оборону [17, с. 50].

Ймовірно, задум князя Юрія втілювали в життя голландець Генріх ван Пеен та італієць Андреа дель Аква, яким приписується будівництво замку і міських фортифікацій [9, с. 17]. А оскільки костел зводився в часі будівництва замку (1620-1631) і був з'єднаний з ним підземним переходом, на що вказують історичні джерела і сучасні методи зондування поверхні землі (ехолокація), то цілком можливо, що монастирський комплекс будували ті ж самі будівничі, що й замок [3, с. 26].

Весною 1628 р. поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу. Дещо підмоклий ґрунт сприяв будівельникам у копанні глибоких фундаментів під святиню, у підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років повністю вибудовано підвали і розпочато кладку стін [10, с. 4].

Щодо костелу в Збаражі, збереглося дуже мало даних: храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (17×10м) [20, с. 177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею [13, с. 48], яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Підземними ходами монастир мав сполучатися із замком [5, с. 190].

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі з дзвіницею і був зорієнтований по лінії північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом у середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим. З описів польських істориків згадується грубий мур з двома брамами і стрільницями [24, с. 34] У 1649 році, переживаючи воєнні баталії, місто вже було доволі сильно укріпленим.

Про укріплення періоду облоги міста в 1649 році ми можемо судити за наявними планами, схемами та гравюрами цього періоду, серед них: гравюра В. Гондіуса виготовлена на основі карти Г. Л. де Боплана (рис.4) [11], а також план обозу, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований учасником Зборів-

ської битви, офіцером німецької піхоти Кристофом Гоувальдом. (рис. 3) [2, с. 26] Саме гравюру Гондіуса можна вважати на даний час єдиним достовірним документом, який свідчить про існування врегульованої оборонної системи міських укріплень та схематично відображає нам їх форму й місце розміщення.

А також по дослідженнях українських істориків, які відмічають, що Б. Хмельницький розпочавши облогу Збараського замку планував основний удар завдати з боку міста, від ставу, де польський табір був найслабше укріплений [23, с. 111]. Польські вали розпочиналися з вершини ставу Східного Збараського, який для ясності завжди називають Базаринецьким. Звідси на південь – понад 7 км – оборонна лінія міста – і закінчувалися при другому ставі, у долині, зберігаючи контакт з усіма фортифікаціями міста [27]. Крім вже існуючих елементів оборони, поляки спорудили цілу систему тимчасових земляних укріплень у вигляді ровів з валами, які значно утруднювали доступ до міста [17, с. 54]. Як бачимо ці укріплення відіграли певну роль в обороні міста. Міщани два дні обороняли місто з валів, після чого перебрались до середмістя та укріплених храмів, а зокрема і монастиря. Можна зробити висновок, що уже на тій стадії будівництва вали були реальною оборонною твердиною.

Сім разів українські козаки були близькими до успіху (кілька разів уже оволодівали валами), але під натиском відчайдушних контратак польської кінноти відкочувались назад [14, с. 128], тим самим підтверджуючи факт про кільце оборонних фортифікаційних споруд, які охоплювали не тільки замок, а й місто.

Збаражчина в серпні 1675 р. була залита хвилею воєнних дій татаро-турецьких військ паші Ібрагіма Шишмана, які пройшли через Збараж. Тоді разом з більшістю забудов міста було пограбовано і спалено монастирський комплекс оо. бернардинів. Як бачимо тільки в часі облоги міста 1649 року всі фортифікаційні споруди надійно захищали місто, а в мирний час було дуже легко зненацька захопити територію. Ми знаємо з пізніших звітів, що в 1672 р. турки по здобуттю міста підійшли під ворота замку разом з утікаючим населенням і здобули його з цієї сторони. При заснуванні зміцнень міста завжди використовували натуральне сформування території. Місто було відділене від заходу і окопного ворога крутим схилом і частоколом з огорожами, що знаходились перед ровом наповненим водою, а від сходу широкою, болотистою долиною річки Гнізни; сполучення з Підзамчем забезпечувала гребля з мостом. Від сторони річки і болотистої території окремі відрізки фасаду в кутах не мали бастионів. Були то застарілі фортифікації, що використовувались в половині XVII віку.

Відсутність архівних документів з 1675 по 1723 рік не дозволяє простежити діяльність монастиря на цьому відрізку історії. Відбудова монастирського комплексу розпочалася у XVIII ст., коли Збараж перейшов у спадок до коронного гетьмана і краківського каштеляна Йосифа Потоцького. Будівництвом керував сам архітектор Ян Ганц з Кнурова, що в Сілезії. Цей період було названо другим заснуванням монастиря [22, с. 9]. Окрім костелу до комплексу монастиря входить дзвіниця, корпус келій і оборонні мури. Відомо, що були побудовані нові господарські приміщення, а територія довкола монастиря обнесена муром «незабаром після консекрації костелу» [10, с. 6], тобто після 1755 року. Очевидно, що для спорудження оборонної стіни були використані давні монастирські мури [15, с. 25].

Не можна недооцінювати важливість і підземних ходів та комунікацій, які відігравали важливу роль в обороні міста Збаража. У липні 2003 року на замовлення тоді ще Державного історико-архітектурного заповідника, фахівцями науково-виробничого підприємства «ГЕОПРОМ» під керівництвом Левашова С.П., у м. Збараж проводились інженерно-вишукувальні геофізичні роботи з метою визначення і картування підземних ходів в центральній частині міста та в районі Збараського замку [8]. При дослідженні виявилось, що підземні ходи з території замку ведуть в центральну частину міста Збаража (рис. 3), а також виявлено підвали, що планувально пов'язані з будинками на головній площі, але габаритами виходять за межі наземних частин будинків.

Хоча після пожежі Збаража Йосиф Потоцький 27 липня 1721 року видає розпорядження про ремонт і відбудову міських укріплень, а також в'їзної брами, проте поступова стабілізація зовнішньополітичного життя приводить до того, що оборонні споруди в кінці XVIII ст. втрачають своє фортифікаційне значення [6]. У період, коли Збараж попав під владу Австрійської монархії, архітектурне обличчя міста зазнало значних змін (рис. 5) [2, с. 28].

Як бачимо, коли виникали такі історичні потреби, містечко навколо оббудовувалось життєво-важливою захисною системою, укріплення якої, як і в більшості середньовічних міст, спиралася на природні особливості рельєфу та болотисті рівнини Гнізної. Круті схили пагорба були основою оборонної системи, яку лише укріплено підірними кам'яними стінами, замкнутими в кільце. Форма кільця повторювала форму пагорба. З північної та північно-західної сторони, де не було вираженого схилу, влаштовувався насип та стіна, обкопана із зовні ровом [24] Залишки цих підірних оборонних стін збереглися й до сьогоднішнього дня по вулицях Івана Франка, Чкалова, Шолом Алейхема [1, с. 4].

Список використаної літератури:

1. Вербо́вський Ю. Центр княжого володіння / Ю. Вербо́вський // Збараж – місто в Медоборах. – 1997. – №2. – С. 2-4
2. Данилейко В. Оборонні укріплення Збаража кінця XVI-XVIII ст. / В. Данилейко // Наукові записки. – Збараж, 2014. – №4/2014. – 145 с.
3. Збараж. 800. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2011 – 74 с.
4. ЛБАН УРСР ім. В. Стефаника, відділ рукописів ф. Оссолінських №5241/II.
5. Мандрик О. Храми міста / О. Мандрик. –Збараж, 2014. – 390 с.
6. Михайлюньо Б. «Проект генерального плану Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі Тернопільської обл. Історико-архівні пошуки». м. Львів, 2001 р. / Б. Михайлюньо // Галицька Брама. – Львів: «Центр Європи», 2004. – січ.-лют.-берез. (№ 1-3 (109-111)). – 36 с.
7. Могитич Р. Особливості історичної планувальної структури міста / Р. Могитич // Матер. наук.-практ. конф. – Збараж: видання Національного заповідника «Замки Тернопілля», 2006р. – С. 15-19.
8. Науково-виробниче підприємство «Геопром» Звіт проведення інженерно-вишукувальних геофізичних робіт на території Державного історико-архітектурного заповідника в м. Збараж. – Київ, 2003.
9. Оконченко І. Укріплення Збараського замку / І. Оконченко // Галицька брама. – Львів: «Центр Європи», 2004. – січ.-лют. (№1-3 (109-111)). -36 с.
10. Перець Е. М. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-красознавчий нарис / Е. М. Перець. – Збараж, 1992. – 14 с.
11. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779 -1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Г. П. Петришин. –Львів: «Львівська політехніка», 2006. – 292 с.
12. Словник архітектурно-реставраційних термінів / ред. І. А. Ігнаткіна. – Київ: вид-во «УСХА», 1990 – 113 с.
13. Словник українського сакрального мистецтва / ред. М. Станкевич. – Львів, 2006. – 287 с.
14. Смолій В. А. Українська національна революція 17 століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 351 с.
15. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі / І. Сьомочкін // Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 2004. – січ.-лют.-берез. (№ 1-3 (109-111)). – С. 24-25.
16. Чайка В. І. Замки та оборонні споруди міста Збаража в ході облоги 1649 року / В. І. Чайка // Тези доп. наук. конф. «Збараська битва і Зборівський мир. Погляд XXI ст.». –Збараж, 2009. – 49 с.
17. Чайка В. І. Збараський замок: науково-популярне видання / В. І. Чайка. –Тернопіль: Астон, 2011. – 120 с.
18. Andrzejczak D. Kampania zbaraska 1649 roku / D. Andrzejczak. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 286 s.
19. Ks. L.-Frąś C. SS.R.: Obrona Zbaraża według „Ogniem i Mieczem» w świetle prawdy historycznej // Przegląd powszechny. – Krakow: drukarnia Przeglądu powszechnego, 1934. – Tom 203. – 384 s.
20. Kachel J. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628-1946) / J. Kachel. – Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 602 s.
21. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Szkice historyczne. Serja I i II. Wydanie piąte/ –Lwów; Warszawa, 1923. – T. 2. – 325 s.
22. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu / Lucjan Piotr Hozer. – Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – 140 s.
23. Rogowicz M. Bitwa pod Zbarażem 1649 / M. Rogowicz. – Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2013. – 194 s.
24. Slaski H. Zbaraz w przeszłości i teraźności. Przewodniczący Oddziału zbaraskiego Podolskiego T-wa Turyst.-Krajoznawczego / H. Slaski. – Zbaraz; Tarnopol, 1934. – 68 s.
25. Sledziński K. Zbaraż 1649 / K. Sledziński. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona Spółka Akcyjna. 2005. – 155 s.
26. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1879.– T. IV.– 625 s.
27. Szlezynger P. Przyczynek do obrony Zbaraża w 1649 roku. (komunikat). Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://www.forteca-w.activ.pl>.

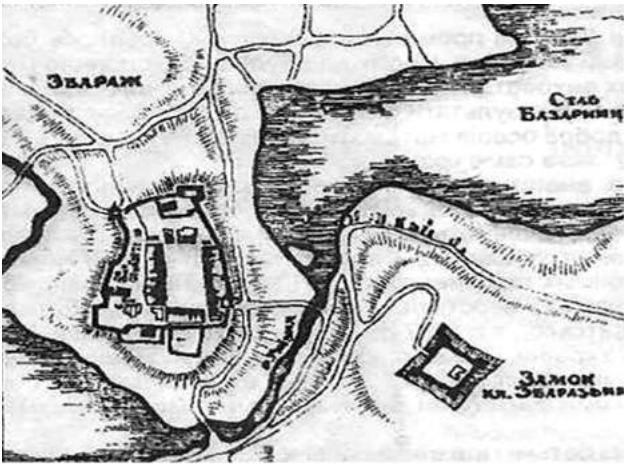

Рис. 1 Перше кільце міських укріплень та Замок князів Збараських за станом до 1631 року

Рис. 2 Друге кільце міських укріплень та Замок князів Збараських за станом до 1649 року.

Рис. 3. План обозу, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований Кристофом Гоувальдом

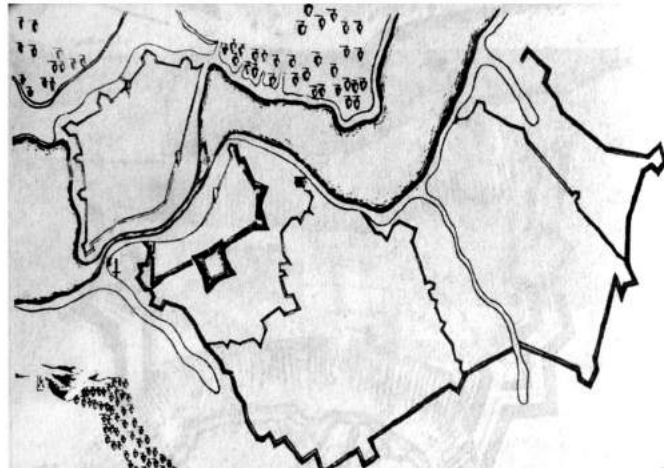

Рис. 4. План укріплень Збаража, згідно гравюри В. Гондіуса виготовленої на основі карти Г. Л. де Боплана.

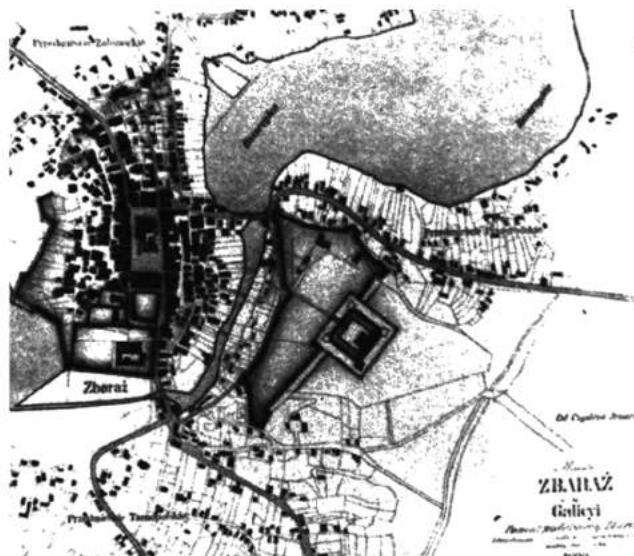

Рис. 5. Руйнування укріплень Збаража в 1880-1893 роках.